

OUDHEIDKUNDIGE BOOMKORVISSERIJ OP DE OOSTERSCHELDE *

L. P. Louwe Kooijmans

Een overzicht over het onderzoek van één van de meest spectaculaire vondsten die ooit in ons land zijn gedaan, de overvloedige resten van het Nehalennia-heiligdom bij Colijnsplaat, mag in „Westerbeem” niet ontbreken. Een geschikt moment daartoe lijkt te zijn aangebroken, nu de tweede vis-campagne is afgesloten. Door verschillende publicaties¹⁾ zal menig een echter reeds goed op de hoogte zijn met de vondsten zelf, de gegevens, die zij ons verschaffen en de conclusies, die daaruit zijn te trekken. Bovendien vindt vanaf 16 juni in Middelburg een tentoonstelling plaats van de belangrijkste stukken, die in de catalogus uitgebreid worden toegelicht²⁾. Het leek ons daarom zinvol op deze plaats vooral uitvoerig in te gaan op enkele andere aspecten van het onderzoek: de toegepaste methoden en de vondstomstandigheden. Deze vormen weliswaar een bescheiden facet van het totaal, maar zeker een onderwerp, dat binnen de belangstelling van de A.W.N.-leden zal liggen.

O n t d e k k i n g e n v o o r o n d e r z o e k

De eerste vondst

In de ochtend van de 14e april 1970, omstreeks 9 uur haalt schipper K. J. Bour van de kotter Johanna Cornelia, de Tholen 6, zijn netten op uit de Oosterschelde. Met zijn beide viskorren heeft hij zojuist een trek gedaan in de ruim 30 meter diepe Schaar van Colijnsplaat, langs de helling van de Vuilbaard, een grote zandplaat die zich verder noordelijk uitstrekt. De netten zijn zwaar, goed gevuld, het is een vangst, die schipper Bout nog zal heugen. Weinig bevroedt hij, dat de twee grote stenen, die uit de geopende netten op dek tuimelen, straks door archeologen „de vondst van de eeuw” zullen worden genoemd. Onder de pokken en zeelelies herkent de schipper op de ene steen zorgvuldig uitgehakte letters, een Latijnse

---

* Het manuscript is afgesloten op 9 maart 1971. Bij de voortzetting van het onderzoek na die datum is het inzicht in de vondstsituatie aanmerkelijk vergroot. In een naschrift worden de nieuwe gegevens samengevat.

De tekeningen bij dit artikel zijn van de hand van J. N. J. Caspers, de foto's zijn opnamen van M. J. Vinkesteyn, resp. tekenaar en fotograaf bij het Rijksmuseum van Oudheden.

1) P. Stuart, Nehalennia, 1970, AO-boekje 1340.

P. Stuart, Vissen naar Nehalennia, Spiegel Historiae 5, 1970, p. 624-625.

J. A. Trimpe Burger, Wonderbaarlijke visvangst, Zeeuws Tijdschrift 20, 1970, p. 213-222.

2) Hierin zijn bijdragen opgenomen over de verschillende aspecten van het onderzoek, van de hand van Bogaers, Stuart, Trimpe Burger en de schrijver van dit artikel.

fig. 1. De bemanning van de Tholen 6, nu met een ervaring van 33 dagen archeologisch vissen.
V.l.n.r.: Blaas van Belzen, schipper K. J. Bout, Kees Schot en Jac de Kok.

tekst³⁾ op de andere beelhouwwerk, een zittende vrouw in een nis. Dan wordt een belangrijke beslissing genomen: de stenen gaan niet direct overboord, terug in het zilte water, waaruit zij zojuist zijn opgehaald, maar worden op het voordek gelegd.

Aan het einde van de volgende dag, als de visweek er weer opzit, belt de heer M. Nijssen, de havenmeester van Colijnsplaat, naar het Rijksmuseum van Geologie in Leiden. „Mijnheer Kortebout van der Sluijs, er staat weer een mand met botten

³⁾ Het onderste deel van het altaar fig. 8.

voor U en er zijn ook nog twee stenen, de ene met een madonna en een hondje er naast, de andere met een Latijnse tekst". Het is een vertrouwd telefoontje, want sedert drs. G. J. Kortebout van der Sluijs een maand lang, speciaal naar deze botten in de Oosterschelde heeft gevist, worden zij door de schippers verzameld in de verschillende havens, waar hij ze dan regelmatig komt ophalen. Nu echter iets bijzonders: twee stenen. Eén seintje is voldoende om het Rijksmuseum van Oudheden in groot alarm te brengen. Samen met Kortebout rijdt Dr. P. Stuart de 16e april naar Colijnsplaat om voor de eerste maal oog in oog te staan met de godin, die wel een bijzonder belangrijke plaats in zijn leven zou gaan innemen:

NEHALENNIA. In triomf keren beiden huiswaarts.

Vier hypotheses

In het museum dienden de eerste problemen zich aan. Het onderstuk met de tekst is uit een compacte, oolithische kalksteen vervaardigd, de bovenhelft met het beeldhouwwerk, bestaat uit een vrij slecht verkitten zandsteen. Het betrof dus niet één, gebroken altaar maar de helften van twee verschillende exemplaren. Wij hadden niet te maken met een toevalsvondst van een enkel altaar, zoals die wel meer zijn gedaan, maar met een plaats waar blijkbaar een aantal altaren of altaarfragmenten bijeen ligt op de bodem van de Oosterschelde.

Vier mogelijkheden deden zich voor. Ten eerste kon er ter plaatse een tweede Nehalennia-heiligdom gestaan hebben. Het zou dan door de zee zijn verzwolgen, zoals grote delen van Zeeland na de Romeinse tijd aan de zee ten prooi zijn gevallen. De stenen zouden op de bodem van een geul of een zeearm terecht zijn gekomen, overdekt zijn geraakt met jong zeezand en eerst in de laatste jaren weer zijn bloot gespoeld. Deze hypothese was het eenvoudigst, lag het meest voor de hand, maar opende tevens zo geweldige perspectieven voor verder onderzoek, dat niemand er zijn hoop op durfde vestigen, dat dit werkelijk het geval was.

Bij de tweede mogelijkheid werd er gedacht aan een Romeins vrachtschip met enkele of vele altaren, dat schipbreuk zou hebben geleden. De stenen vormden dan geen bewijs voor het bestaan van een tweede tempel ter plaatse, maar konden dan met het heiligdom te Domburg in verband gebracht worden⁴). Deze beide veronderstellingen hebben echter gemeenschappelijk, dat de altaren zich reeds in de Romeinse tijd ter plaatse bevonden en nadien ten hoogste geringe verplaatsingen hebben ondergaan.

De beide andere theorieën hielden in, dat de altaren oorspronkelijk in Domburg

---

⁴) Wij zullen in het volgende niet ingaan op het Nehalennia-heiligdom te Domburg, noch de vondsten met die van Colijnsplaat vergelijken. Zie voor Domburg:

A. Hondius-Crone, *The Temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam, 1955.

A. Hondius-Crone, *Nehalennia*, *Spiegel Historiae* 5, 1970, p. 619-623.

A. W. Bijvanck, *Nederland in den Romeinchen Tijd II*, 1943, p. 430-433.

fig. 2.

Beeld van Nebalennia, zittend, met aan de ene zijde de hond en aan de andere zijde (onzichtbaar) de mand met vruchten. Hoogte 84 cm. In drie delen, op drie verschillende dagen opgehaald: in 1970 het voetstuk en bovenlichaam, in 1971 het hoofd. Het betreft waarschijnlijk niet het tempelbeeld, maar eerder een wijgeschenk.

waren opgericht. In de Middeleeuwen zou van de stenen gebruik gemaakt kunnen zijn voor bouwwerkzaamheden. Zeker in West-Nederland waren de Romeinse ruïnes immers steeds geliefde steengroeven. In het ene geval kwam hiervoor het klooster „Onze Vrouwenkamer” van Cisterciënser nonnen in aanmerking, dat in de 13e eeuw ongeveer ter plaatse van de vindplaats gelegen moest hebben⁵). Dat de stenen uit archeologische belangstelling in het klooster waren opgericht leek niet erg waarschijnlijk. In het andere geval, onze laatste hypothese, zou materiaal van Domburg ter plaatse als dijkversterking gebruikt kunnen zijn. De kust van Noord-Beveland lag in de Middeleeuwen, zoals uit de plaats van het klooster bleek, veel verder noordelijk, dan thans. Bovendien heeft juist de noordkust van dit eiland bijzonder vaak te lijden gehad van dijkvallen⁶): de dijken zijn aangelegd op zeer losse, jonge zandplaat-gronden, die gemakkelijk worden weggespoeld. De dijk wordt dan ondermijnd, waardoor gehele dijkvakken onverwacht in zee kunnen storten. Het huidige kaartbeeld van de dijken legt daarvan duidelijk getuigenis af. Met name wijzen de vondsten bij het „Wantes kuipje” (fig. 12) direct tegenover de vindplaats gelegen, erop dat hier een middeleeuwse nederzetting door de zee is verzwolgen. In de tijd van de eerste dijk aanleg, de 11e en 12e eeuw, was het bovendien zeer goed denkbaar, dat de tempelresten te Domburg nog niet onder de jonge duinen waren verdwenen. Deze duinen zijn immers, zoals uit de recente onderzoeken wel is komen vast te staan, eerst in de 11e eeuw ontstaan en zijn daarna geleidelijk omvangrijker geworden⁷). Een secundair gebruik van de stenen, met name voor dijkversterking na 1647, moeten we tenslotte uitsluiten, gezien de waardering van de vondsten te Domburg in die tijd, met zijn grote belangstelling voor de klassieke cultuur.

Onderwaterarcheologie

Wij hadden niet alleen onze gedachten laten gaan over de kwestie van het karakter van de vondst, de „aard van het object”, dat wij zouden gaan onderzoeken, maar ook hadden wij ons beraden op de te volgen methode. Wij zouden immers onderwater-archeologie moeten gaan bedrijven, een in Nederland nog weinig beoefend vak. Ons land kent slechts enkele wapenfeiten op dit gebied⁸). In augustus 1960

⁵) Zie hiervoor:

C. Dekker, Zuid-Beveland — de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, 1971.

⁶) F. F. F. E. van Rummelen, Enkele aantekeningen bij het oever- en dijkvallen-probleem in Zeeland, *Geologie en Mijnbouw* 39, 1960, p. 692-700.

⁷) Zie: S. Jelgersma en J. F. van Regteren Altena, Geological history of the coastal dunes in the Western Netherlands, *Geologie en Mijnbouw* 48, 1969, p. 335-342.

S. Jelgersma e.a., 1970, Coastal Dunes in the Western Netherlands, Med. Geol. Sticht. N.S. 21.

⁸) Een aardig overzicht geeft Ferdinand van Leeuwen, *Verdronken Verleden*, Amsterdam, 1966.

is er door een groep duikers van de Onderwater Jagers Club Amsterdam gedoken naar de resten van de Brittenburg voor de kust van Katwijk, echter zonder resultaat⁹). De expeditie was voorbereid en georganiseerd door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.). In juli 1963 en in de daarop volgende winter werd onder supervisie van Prof. dr. J. E. Bogaers gebaggerd en gedoken naar de resten van de Romeinse brug te Maastricht, ca. 100 m ten zuiden van de huidige Servaasbrug. Een groot aantal bouwfragmenten, stukken beeldhouwwerk en stenen met inscripties werd daarbij gevonden, terwijl delen van de brugconstructie in kaart konden worden gebracht¹⁰). Tenslotte noemen we de werkgroep Submarijn Archeologisch Onderzoek (SAO) van de NJBG, de werkgroep Archeologie van de Nederlandse Onderwatersport Bond (N.O.B.), en de vele andere amateurduikgroepen, die regelmatig op zoek zijn naar onder water verdwenen kastelen en dorpen. Wij vermelden slechts het onderzoek in 1963 naar het kasteel te Esloo in de Maas, in 1969 naar de resten van de Romeinse brug te Cuyk¹¹) en in juni 1970 (in de onmiddellijke nabijheid van onze vindplaats en vrijwel gelijktijdig met ons onderzoek!) naar de resten van het dorp Borrendamme in de Oosterschelde bij Zierikzee, waarbij een diepte van 20 m werd bereikt¹²). In het algemeen denken wij bij onderwaterarcheologie echter aan het spectaculaire onderzoek van scheepswrakken, in het heldere water van de Middellandse Zee en aan de Australische kust. Door ingenieuze meetmethoden doen deze onderzoekingen in nauwkeurigheid niet onder voor „nonmale” opgravingen op het land¹³). In ons land, zoals in geheel NW-Europa vormt het onderzoek van scheepswrakken echter een randgebied van de onderwaterarcheologie. Door het slaan van een damwand en door bronbemaling kan het onderzoek in het droge uitgevoerd worden, zoals bij de Romeinse schepen in de Thames¹⁴) en de Vikingschepen in de Roskilde Fjord¹⁵). In de IJsselmeerpolder is in principe hetzelfde het geval: het zijn daar normale opgravingen op een voormalige zeebodem¹⁶). Het korte onderzoek van het

⁹) H. Dijkstra en F. C. J. Ketelaar, Brittenburg, Fibulareeks nr. 2, Bussum, 1965.

¹⁰) J. E. Bogaers, A.N. 1963 p. +161 — +164, +182 — +183, A.N. 1964 p. +102 — +103 „Maastricht” en pers. inf.

¹¹) J. E. Bogaers, pers. inf.

¹²) H. van der Sluijs, Borrendamme, Fibula 11, 1970, p. 75-81. Zie ook id. p. 84.

¹³) Het beste overzicht over de onderwater-archeologie geeft George F. Bass, *Archaeology under Water*, in de reeks „Ancient Peoples and Places”, London (Thames & Hudson), 1966, in 1970 als Pelican pocket-boek verschenen.

¹⁴) Met name de schepen van County Hall (1910) en Blackfriars Bridge (1962). Ralph Merrifield, *The Roman City of London*, p. 49 en pl. 30-34. *London in Roman Times*, London Museum Cat. nr. 3, 1946, p. 151-154.

¹⁵) Olaf Olsen en Ole Crumlin-Pedersen, *Vikingskibene I*, Roskilde Fjord, København 1962-1963.

¹⁶) G. D. van der Heide, *Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nieuw Land II* (opgraving van scheepswrakken in het Zuiderzeegebied), *Antiquity and Survival* 1955, p. 33-68.

Romeinse scheepsfragment bij Kapel-Avezaath, in een enorme ontzandingsput met sterke bronbemaling valt eveneens onder deze noemer¹⁷⁾. Alleen de berging van het koggeschip, in de modder van de haven van Bremen was echte onderwater-archeologie. Daar werd gewerkt met het Duitse duiklokschip „Carl Straat”, dat voorzien is van een 10 m lange duikerschacht, met aan het einde daarvan een kleine kamer waarbinnen „in het droge” gewerkt kan worden¹⁸⁾.

Keuze van onderzoekmethoden

In ons geval leek geen van de hiervoor genoemde methodes bruikbaar. De stenen lagen immers in minstens 20 m diep water, het zicht was daarin zeer beperkt of nihil, de getijdestromen waren zeer sterk. Bij baggeren en zuigen leek ons, afgezien van de kosten en de technische mogelijkheid daarvan, de kans op beschadiging te groot. Een damwand, zo dit al technisch mogelijk was, zou veel te duur zijn. Voor duikers was het punt door zijn zeer sterke stroming alles behalve aantrekkelijk. Wij zullen onze duikervaringen later beschrijven. Daaruit zal blijken, dat bij de wijze van duiken die mogelijk was, bovendien een nauwkeurige plaatsbepaling van het object eerste vereiste was. Vissen leek de aangewezen methode om mee te starten. Ten eerste wisten we zeker, dat het mogelijk was de stenen met een sleepnet op te halen, ten tweede was het een perfecte „zoek-methode”, om de plaats nauwkeurig te bepalen. Onze ervaringen zouden uitwijzen, dat wij de goede beslissing hadden genomen.

De eerste dag vissen

Op 7 augustus voeren wij tenslotte, rijk beladen met hypotheses, voor de eerste maal met schipper Bout de haven van Colijnsplaat uit voor het eerste Nederlandse archeologisch onderzoek met een vissersvaartuig, de eerste „opvissing” in ons land. Het was een weloverwogen avontuur, maar daarom niet minder spannend: zou het mogelijk zijn vast te stellen welke hypothese de juiste was?

Wij waren bijzonder fortuinlijk, reeds bij de tweede „trek” werden Romeinse dakpannen opgevist, zowel brokstukken, als geheel complete exemplaren. Er was nauwelijks twijfel meer mogelijk: op deze plaats in de huidige Oosterschelde, had in de Romeinse tijd een Nehalennia-heiligdom gestaan. In de loop van de dag groeide de hoeveelheid dakpannen tot 217 kg.

Het grootste moment brak aan, toen om kwart voor twee de netten, krakend en scheurend aan boord werden gehesen: twee brokken tufsteen, een groot stuk metselwerk van gebroken Romeinse dakpannen en een gaaf, klein altaar, aan de godin Nehalennia gewijd, vormden de vangst, die aan alle twijfels een einde maakte.

¹⁷⁾ Arch. Nieuws, 1968, +124, „Kapel Avezaath”.

¹⁸⁾ Die Bremer Hanse Kogge, Fundkonservierung und Forschung, Monographien der Wittheit zu Bremen nr. 8, Bremen, 1969.

fig. 3. De netten zijn geopend! Links een altaar en Romeinse dakpanfragmenten tussen de krabben en oesters. Rechts de concreties van Tiglien-ouderdom, waartussen zojuist een bot is opgeraapt.

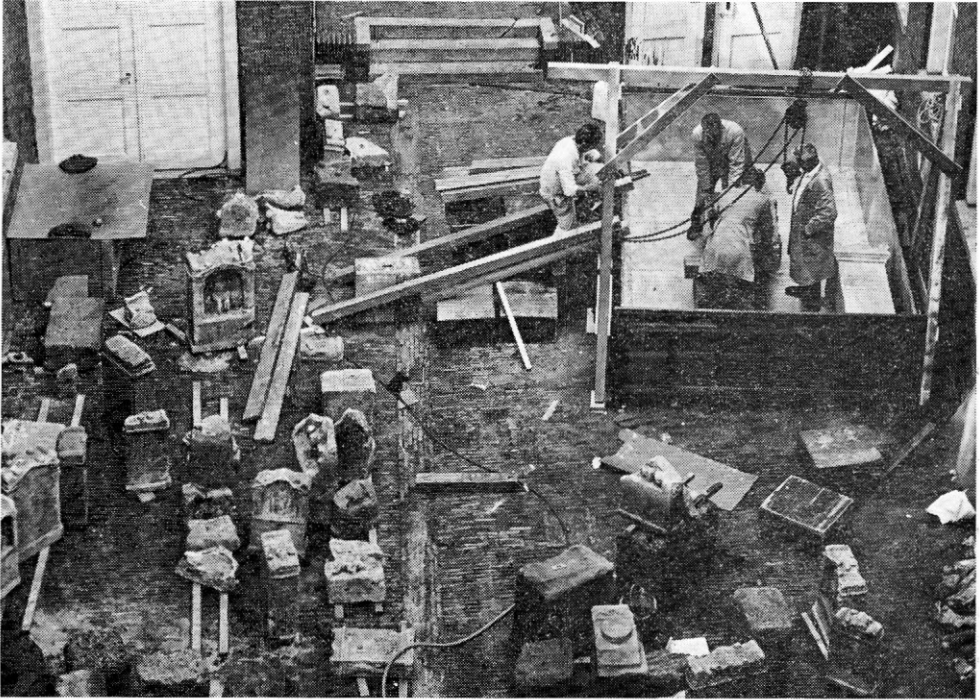
De vondsten

Er is nu naar schatting 25 à 30 ton archeologisch materiaal opgevist: ca 20 ton in de campagne van 1970, ca 8 ton in februari 1971. Meer dan de helft van het materiaal wordt gevormd door votiefaltaren en fragmenten daarvan. Bij het overige gaat het vooral om bouwfragmenten.

Votiefaltaren¹⁹⁾

In de vangst van 1970 zijn 101 votiefaltaren vertegenwoordigd, waarvan 41 stuks min of meer compleet. Met 21 nieuwe complete altaren is dit aantal in februari 1971 op 62 gebracht. Een groot aantal brokstukken (ca 75) zal zeker ten dele aangevoegd kunnen worden tot grotere fragmenten, ten dele bij reeds in 1970 op-

¹⁹⁾ De altaren vormen het studieonderwerp van P. Stuart. Ik geef hier slechts enkele karakteristieken.

fig. 4. Een overzicht over de kleine binnenplaats van het Rijksmuseum van Oudheden, september 1970, geeft een indruk van de hoeveelheid materiaal, welke in dat jaar is opgevoerd. Rechts op de achtergrond het grote bassin (10 m³), waarin de stenen worden ontzilt.

geviste stukken behoren. Een voorzichtige raming levert op dit moment een totaal van 150 à 160 verschillende altaren, compleet of fragmentair. Het grootste altaar is 144 cm hoog en weegt bijna een ton, het kleinste altaartje zal niet meer dan 10 kg. zwaar zijn.

Deze votiefaltaren zijn alle, voor zover na te gaan, gewijd aan de godin Nehalennia en opgericht door gelovigen, die daarmee een eerder aan de godin gedane belofte nakwamen. Een dergelijke gelofte was steeds gekoppeld aan het verzoek om gunst of bescherming. Het aantal altaren bij een tempel zal zo een getuigenis zijn geweest van het aanzien van de betreffende godheid en de mate waarin men zich op deze kon verlaten.

De altaren hebben meestal de geschematiseerde vorm van de voorzijde van een Romeinse tempel. Het eenvoudigst zijn de vlakke of zuilvormige altaren met uitsluitend een inscriptie op de voorzijde. Door hun formaat kunnen ook deze een monumentaal karakter bezitten. (*fig. 5, 6*)

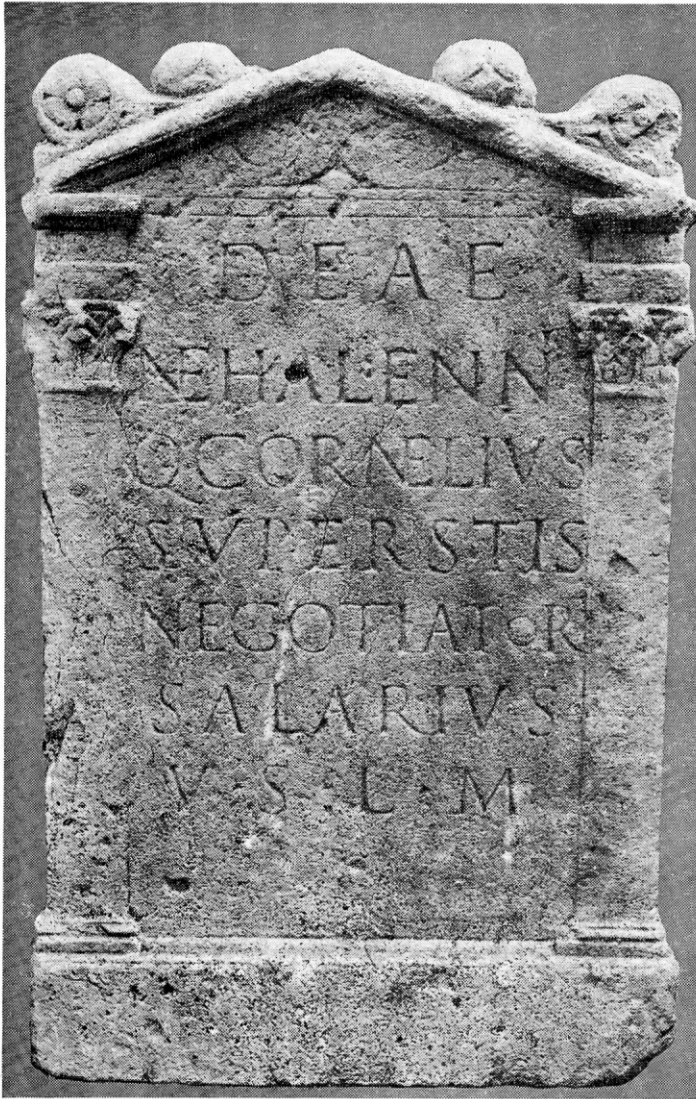

fig. 5. Votiefaltaar van de zouthandelaar Quintus Cornelius Superstis. Hoogte 83 cm. Aan de godin Nebalennia (Deae Nebalenni) heeft hij zijn gelofte (Votum) ingelost (Solvit), en wel vrijwillig (Libens) en met reden (Merito). Dit laatste is, zoals steeds afgekort: V. S. L. M.

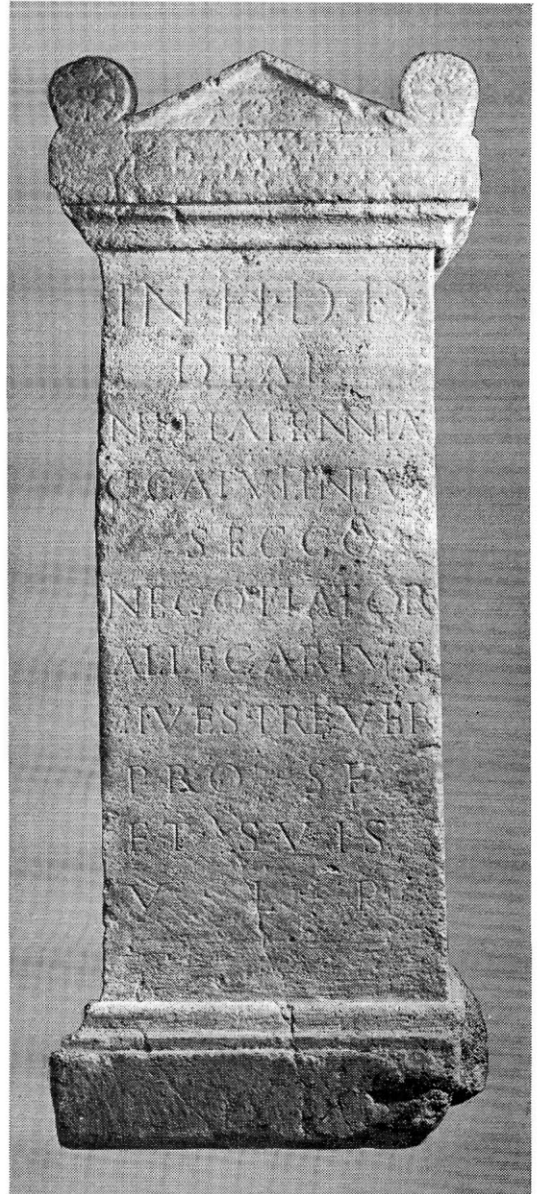

fig. 6. Monumentaal, zuilvormig votiefaltaar van Gaius Catilinius Seggo, handelaar in vissaus en burger van Trier. De aanhef IN.H.D.D. vormt de afkorting van „In honorem domus divinae”, ter ere van het keizerlijk huis. Een dergelijke aanhef is kenmerkend voor een heiligdom van grote allure, zoals dat te Colijnsplaat geweest moet zijn. De wij-formule toont een variant op het meer gangbare V.S.L.M.; te weten V(otum) L(ibens) P(osuit): hij heeft zijn gelofte (-steen) gaarne opgericht. Hoogte 144 cm.

fig. 7. Aedicula van het votiefaltaar van Marcus Exgingius Agricola, burger van Trier, zout-handelaar en gevestigd te Keulen. Het tekstgedeelte werd 14 april opgehaald, het bovendeel op 28 augustus van dat jaar. Hoogte nis: 35 cm.

Meer bekend is het type met een nis (aedicula), waarin de godin met haar attributen is afgebeeld (*fig. 7*). Daarbij is dan veel duidelijker sprake van de uitbeelding van de tempel, waarin de godin gezeten is, tussen haar attributen en onder een schelpvormig baldakijn. Het schaaltje met fruit op haar schoot lijkt nimmer te ontbreken. Wel is dit nogal eens het geval met de grote mand fruit (appels) of de hond, ter weerszijden van de godin. Nog meer fruit, vooral appels en peren, is uitgehouwen op de bovenzijde van de altaren, soms slechts enkele stuks, maar ook wel in overvloed. Soms vinden wij daar geen fruit, doch een lege schaal, waarin mogelijk regelmatig echte vruchten werden neergelegd. De gehele voorstelling maakt het duidelijk, dat Nehalennia één van de vele „moedergodinnen” in het westen van het Romeinse rijk was. In haar attributen moeten wij de symbolen zien van haar waakzaamheid (de hond) over het gewas (het fruit) en meer in het algemeen haar vermogen om voorspoed te schenken. Van dit laatste getuigt tevens de veelvuldig op de zijkanten afgebeelde hoorn des overvloeds. Het lokale karakter van Nehalennia blijkt uit haar kleding. Het karakteristieke schoudermanteltje, met een grote gesp bijeen gehouden, ontbreekt bij haar nimmer, doch is van andere godinnen niet bekend. Het zal de weergave zijn van de (kleder)dracht der Zeeuwse vrouwen in de Romeinse tijd.

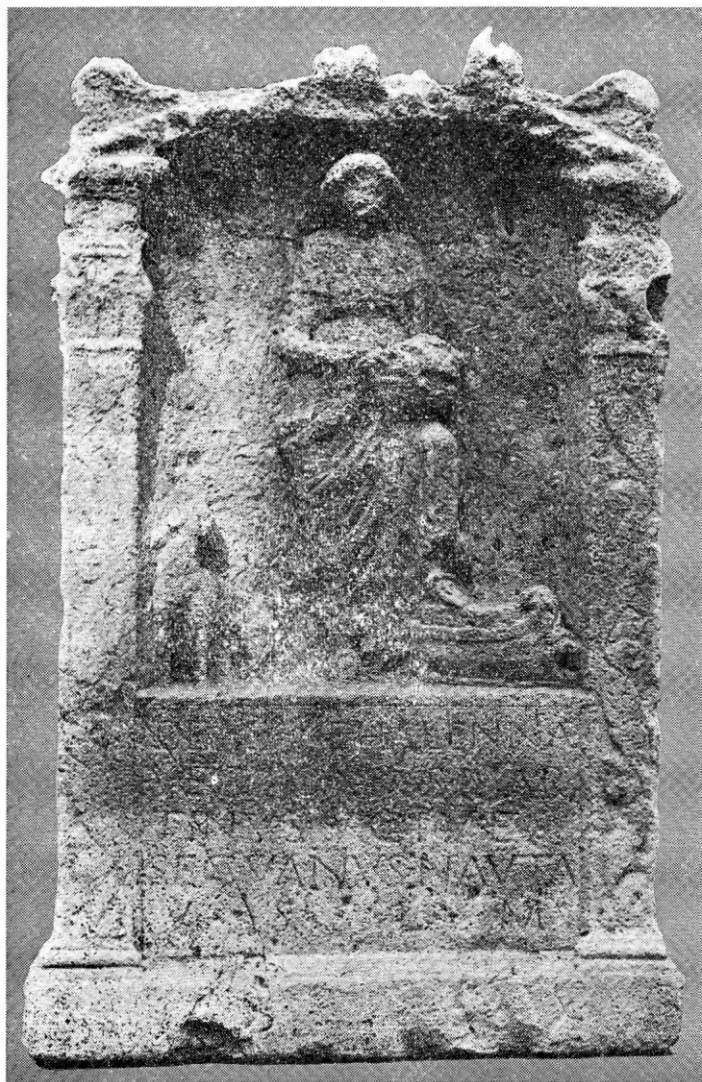
Een tweede groep attributen is ontleend aan de scheepvaart: soms is de godin staande afgebeeld, met één voet op de voorsteven van een schip (*fig. 8*); enkele malen heeft zij een scheepsroer in de hand. Dat juist een dergelijk altaar door een „nauta”, een reder, was opgericht, laat eens te meer zien, dat Nehalennia tevens als speciale beschermster van de zeevaarders werd aangeroepen. De ligging van het heiligdom maakt dit zeer begrijpelijk.

Van de overige kenmerken noemen wij nog de rijke en gevarieerde versiering van de zijkanten: hoorn des overvloeds, boompje, rankmotieven, vereerders met geschenken, een offertafel, afbeeldingen van Neptunus en Hercules enz. De achterzijde bezit vaak een min of meer schematisch aangegeven gordijn. Door de vondst van enkele bijzonder gave altaren (*zie b.v. fig. 7*) en vooral ook door een vrij gaaf, zittend beeld (*fig. 2*) kennen wij nu ook de gelaatstrekken van de godin, een jonge vrouw in de bloei van haar leven.

De belangrijkste bron van informatie zijn wel de inscripties. Het aantal leesbare, min of meer complete teksten is in 1971 van ca 45 tot ca 63 aangewassen. Dit betekent een toename van het aantal teksten uit de Romeinse tijd in ons land met ca 30%! Het corpus van namen bergt een schat aan informatie in zich, welke echter slechts door langdurige en moeizame studie bijeen is te brengen, de reden waarom ik mij daarvan ook volledig onthoud²⁰). Wel wil ik enkele gemakkelijk te verzamelen feiten noemen, die inzicht geven in de herkomst en aard der dedicanten.

---

²⁰) De teksten worden bewerkt door J. E. Bogaers.

fig. 8. Votiefaltaar van Vegisonius Martinus, burger der Sequani en reder (nauta). De Sequani woonden in het gebied tussen de Saone en het Jura-gebergte. Nebalennia is staande afgebeeld met de linkervoet op een schip. Hoogte 75 cm.

We kennen als beroep vijfmaal een zouthandelaar (negotiator salarius), driemaal een handelaar in vissaus (neg. allecarius), éénmaal in wijn (*vgl. fig. 9*), éénmaal in aardewerk (neg. cretarius) Herhaaldelijk is er sprake van zeevaart: wij noemden reeds de „nauta” (reder, *fig. 8*), voorts is er een „actor navis” (kapitein) en is er

fig. 9. Detail van het votiefaltaar van Commodus, blijkens deze afbeelding van een scheepje met wijnvaten op de voorzijde en de wijnranken op de zijkanten, een wijnhandelaar. Hoogte 46 cm.

iemand die een altaar „pro navibus” (voor de schepen) heeft opgericht. Driemaal is er sprake van handel op Engeland en verschillende malen van de oprichting van een altaar wegens het behoud van de koopwaar („ob merces recte/bene conservatas”).

De herkomst der dedicanten wordt 10 maal vermeld: vijfmaal is dat Keulen (fig. 7), driemaal Trier (fig. 6), éénmaal Noordwest-Gallië en éénmaal de streek ten westen van de Jura (fig. 8). Wij moeten echter niet vergeten, dat wij van de meeste stenen niet meer informatie dan alleen de naam van de schenker krijgen. Toch mogen wij o.i. wel stellen, dat de handel op Engeland, vanuit het beneden Rijngebied de dominerende factor was voor de bloei van de Nehalennia-cultus te Colijnsplaat. Naar het aandeel van de lokale bevolking kunnen wij slechts gissen. De waarschijnlijk bescheiden votiefgeschenken daarvan, zoals ook die van de eenvoudige varensgezellen zijn niet bewaard gebleven of ontsnappen bij onze methode van onderzoek aan de aandacht.

De gebruikte steensoorten zijn verschillende typen compacte kalksteen, een witte zandsteen van vrij slechte kwaliteit en incidenteel een grijze en rode (Bont-) zandsteen. Bijzonder is het herhaaldelijk gebruik van een harde, vrijwel zwarte kalksteen²¹). De herkomst der steen lijkt dezelfde te zijn als die van de handelaars. Er zijn twee lemen altaarfragmenten gevonden, beide een hoek van een basis. Ver-

²¹) Het betreft hier slechts een zeer voorlopige derterminatie. De determinatie der steensoorten en de bepaling van de herkomst daarvan zal worden uitgevoerd door de heer A. Slinger, bouwkundig hoofdamtenaar bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

gankelijk als leem is, moeten wij aannemen, dat deze groep sterk ondervertegenwoordigd is, ook al doordat de brokstukken gemakkelijk verspoeld zullen zijn. Lemen altaren zullen mogelijk voor minder gefortuneerde lieden wel betaalbaar zijn geweest.

In dit stadium van onderzoek valt nog moeilijk uit te maken of een deel van de bewerking, zoals mogelijk het houwen van de inscripties, ter plaatse geschiedde, of dat de altaren geheel afgewerkt werden aangevoerd. Tot heden ontbreken duidelijke halffabrikaten of stenen, die duidelijk niet van een tekst zijn voorzien²²).

Bouwfragmenten

Van de bouwfragmenten noemen wij in de eerste plaats de blokken tufsteen, ca 40 in getal, uiteenlopend van stukken van circa tien kilo tot forse blokken van bijna een halve ton. Van welk deel van de tempel deze tufsteen afkomstig is, valt niet te achterhalen. Hetzelfde geldt voor het even grote aantal stukken metselwerk van gebroken dakpannen, dat deel moet hebben uitgemaakt van opmerkelijk dun muurwerk. Grote platen zwarte kalksteen zijn mogelijk gebruikt als vloerbedekking.

In grote hoeveelheden, sterk wisselend van dag tot dag werden dakpannen opgevest. In het algemeen gaat het om brokstukken, maar toch zijn er ook tientallen gave exemplaren, zowel tegulae als imbrices, verzameld. Grotendeels zal dit dakbedekking zijn geweest, voor een ondergeschikt deel stamt het echter zeker van volledig uiteen gevallen metselwerk. Er is nog geen enkel stempel op de dakpannen ontdekt. Een aantal karakteristieken in de vormgeving doet een lokale fabricage vermoeden. Het totale opgeviste gewicht bedraagt 2400 kg (1970: ca 1500 kg; 1971: ca 900 kg) of het equivalent van een stuk dak van 24 m². Dit laatste bedrag zouden wij kunnen gebruiken om een schatting te maken van het percentage, dat het opgeviste materiaal uitmaakt van het totaal dat aanwezig is. Er zijn echter een aantal factoren, die deze schatting bijzonder onzeker maken, zoals de mate van verspoeling en het oorspronkelijke aantal met dakpannen bedekte gebouwen, waardoor de berekeningen weinig zinvol worden.

Opmerkelijk is het totaal ontbreken van zuilfragmenten, kapitelen en andere meer zorgvuldig bewerkte bouwonderdelen, waardoor wij wel moeten aannemen, dat het of om een houten tempelgebouw ging, of om een tempel zonder zuilengalerij. By de huidige stand van onderzoek is het echter niet mogelijk meer te zeggen over

---

²²) Enkele tekstloze zandstenen altaren zijn te sterk verweerd om conclusies aan het ontbreken van een tekst te verbinden. De complete kalkstenen altaren dragen soms over grote hoogte geen inscriptie, wat tot voorzichtigheid maant bij het beoordelen van fragmenten. Eén brokstuk is bijzonder interessant: het is niet glad afgewerkt, maar vrij ruw behouwen. Mogelijk is het een deel van een halffabrikaat. Eén stuk lijkt ons echter te weinig op een zo belangrijke conclusie te baseren.

het uiterlijk van de tempel op grond van de vondsten zelf en het lijkt niet waarschijnlijk, dat dit in de toekomst zal veranderen. Het oorspronkelijke grondplan is immers geheel verdwenen.

Wij moeten ons goed realiseren dat de altaren zelf, ook in wetenschappelijk opzicht, veruit het belangrijkste zijn van alle vondsten en conclusies, die het onderzoek oplevert. Naar mijn weten is het de eerste maal, dat de bij een tempel behorende altaren in hun totaliteit bewaard zijn gebleven, doordat de tempel niet door mensenhand, maar door de natuur ten onder is gegaan. In Domburg hebben wij immers te maken met een 17e eeuwse keuze uit het aanwezige materiaal, elders zijn de tempelruïnes als steengroeve gebruikt. Gezien het aantal gevonden altaren mogen wij wel stellen, dat er voor Colijnsplaat reeds een complete typologie bijeen is gebracht, van hetgeen eens aanwezig is geweest. Mocht het ooit gelukken alle stenen te bergen, dan bezitten wij, globaal gesproken ook alles wat er eens bij de tempel heeft gestaan. Voor alle andere aspecten van de provinciaal-Romeinse tempel levert ons onderzoek echter weinig op: de kleine vondsten zijn niet bewaard of worden door ons nog gemist, over de tempel zelf krijgen wij nauwelijks informatie: daarvoor moeten we de gegevens aan andere plaatsen ontleenen, in Nederland met name Aardenburg²³), Elst²⁴), Nijmegen²⁵) en Cuyk²⁶). Zoals zo vaak in de archeologie, moeten wij gegevens van verschillende terreinen combineren om tot een totaalbeeld, in dit geval van de provinciaal-Romeinse tempel, te komen.

Overige vondsten

Behalve de genoemde steenvondsten is er in de loop van de visserij een respectabele collectie aardewerk bijeen gebracht, waaruit wij toch wel tot het bestaan van een kleine nederzetting in de nabijheid van het heiligdom mogen concluderen. Het aardewerk omvat voornamelijk Romeinse import-aardewerk²⁷), dat niet ruimer gedateerd kan worden, naar het schijnt, dan de 2e en 3e eeuw na Chr. Hiernaast is het inheemse element (of een voorafgaande ijzertijd-bewoning?) met enkele tientallen scherven vertegenwoordigd. De bijzonder open associatie der vondsten staat helaas niet toe om enige conclusie te trekken uit het voorkomen van dit inheemse aardewerk, hoe verleidelijk dit ook mag zijn.

Een aantal andere vondsten staat zeker niet in verband met de tempel. Met name wat laat-middeleeuws aardewerk en enkele dakpannen uit dezelfde tijd. Het zijn

²³) Plattegrond nog niet gepubliceerd.

²⁴) J. E. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage, 1955.

²⁵) M. Daniels, *Romeinsch Nijmegen II*, *Oudh. Meded. R. M. v. O. N.R.* 8, 1927, p. 65-115.

²⁶) J. E. Bogaers, *Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda)*, *Ber. R.O.B.* 17, 1967, p. 99-114.

²⁷) De bewerking van het aardewerk zal geschieden door J. A. Trimpe Burger.

o.i. de laatste getuigenissen van de bewoning van Noord-Beveland, toen de kustlijn zich nog ten noorden van de vindplaats bevond. Voorts zijn er tussen de faunaresten uit Weichselien en Tiglien, welke later ter sprake komen, beenderen van rund, paard, hond en edelhert opgevest. Enkele stukken edelhert-gewei tonen bewerkingssporen en één stuk is zelfs bewerkt tot een bijl met ovaal steelgat. Een dergelijk werktuig wordt in het algemeen in het neolithicum gedateerd. Daar gedateerde vondsten van dergelijke bijlen bijzonder schaars zijn mogen wij een iets geringere (bronstijd-) ouderdom echter niet uitsluiten.

Datering

Slechts weinig vondsten verschaffen ons een nauwkeurige datering van de tempel. Op twee altaarstenen heeft de dedicant de namen van beide consuls laten aanbrenge-
gen, waardoor wij weten, dat het heiligdom tenminste in de eerste helft van de derde eeuw nog zijn volle bloei beleefde. De genoemde consuls zijn Maximus en Aelianus (AD 223) en Albinus en Maximus (AD 227). Een veel minder spectaculaire vondst dateert een periode van bouwactiviteit op het terrein. Het is een kleine randscherf van een dunne, grijs geverniste beker, die wij uit een stuk Romeinse specie hebben gepeuterd. Het bewuste type beker (Brunsting, type 5a) wordt gedateerd vanaf 190 na Chr. tot ver in de derde eeuw²⁸). Beide dateringen tonen aan, dat Nehalennia gelijktijdig te Colijnsplaat en te Domburg werd vereerd. De tempel te Domburg is immers op stylistische gronden tussen 190 en 240 A.D. te dateren²⁹). Dit wordt door de muntvondsten gesteund. Een relatief groot aantal munten stamt uit de periode 180-218 (235) na Chr.³⁰). Op een geheel andere wijze wordt de gelijktijdigheid aangetoond doordat op beide tempelterreinen de aarde-
werkhandelaar Marcus Secundinius Silvanus een altaar had opgericht, voorzien van woordelijk dezelfde inscriptie³¹).

Het onderzoek en de vondstomstandigheden

De „opgravings”-uitrusting (fig. 11)

De Tholen 6 (fig. 10) is een moderne kotter, gebouwd in 1964 en enkele jaren later voorzien van een sterkere motor en verlengd tot ruim 23 m. Onder de stuur-

²⁸) H. Brunsting, Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, Amsterdam, 1937, p. 78. Determinatie en datering door H. Brunsting.

²⁹) A. Hondius-Crone, The temple of Nehalennia at Domburg, Amsterdam, 1955, p. 14-15 en noten 36-38.

³⁰) Joh. S. Boersma, The Roman coins from the province of Zeeland, Ber. R.O.B. 17, 1967, p. 65-97, spec. p. 70.

³¹) Als 29, p. 70 (nr. 32).

hut bevindt zich de grote lier, vanwaar de lange sleepkabels (repen) via blokken aan de beide bokken, ter weerszijden van de mast, naar de netten (viskorren) lopen. De viskor bestaat uit een stalen boom (roefel) van 6 m lengte, met aan beide uiteinden een kop met een slee, die over de bodem glijdt. Aan de onderzijde hangen daaraan kettingen (de „wekkers” en de „kietelaars”), die in normale doen de vis opjagen. Aan de laatste ketting is het ondernet (de buik) bevestigd. Het bovennet (de rug) loopt door tot aan de roefel. De vis en ook de stenen belanden, eenmaal in het net geraakt, tenslotte in de punt (de „staart”) van het net, welke staart telkens vóór het ophijzen met een strop wordt gesloten. De staart is beschermd met zgn. sleeplappen. Voor ons werk werd het aantal sleeplappen uitgebreid, hetgeen een zeer doeltreffende methode was om het slijten en scheuren van de netten tegen te gaan. De versleten slijtstukken konden gemakkelijk vervangen worden, hetgeen regelmatig gebeurde. Een tweede aanpassing aan ons werk was het gebruik van veel meer en veel zwaardere wekker-kettingen als gewoonlijk, om de stenen beter los te trekken en de bodem sterker om te woelen.

fig. 10. De Tholen 6, „Johanna Cornelia”. De beide bokken zijn opgehaald, de roefels hangen hoog in de lucht, maar de staarten van de netten slepen nog door het water. Duidelijk zijn de „wekkers’ te zien.

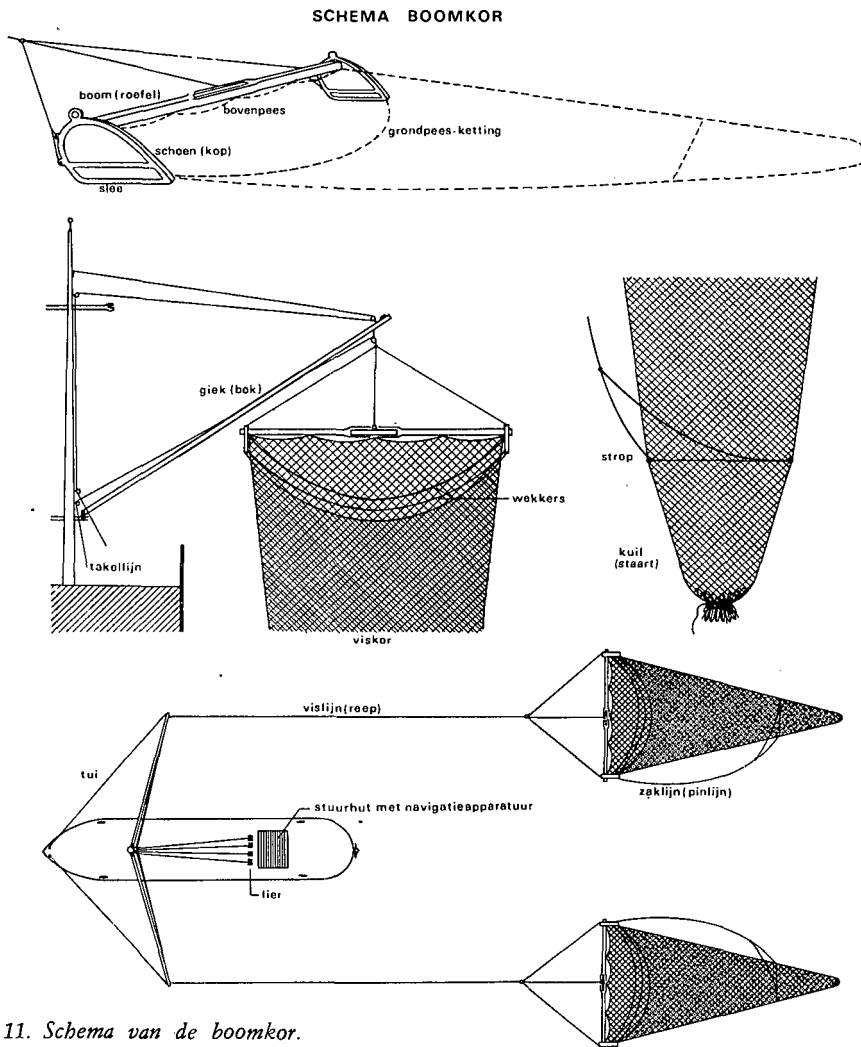

fig. 11. Schema van de boomkor.

De technische uitrusting van de Tholen 6 was voor ons doel van bijzonder nut. Door middel van het zelfregistrerende echolood kenden we steeds de diepte van het water en konden we het dieptevenloop van onze trek volgen. Bij mistig weer bewees de radar goede diensten voor de plaatsbepaling. In normale doen oriënteerde de schipper zich met behulp van bakens op de wal en de verschillende tonnen in het vaarwater. Op zijn suggestie ook verzochten wij de Rijkswaterstaat om gebruik te mogen maken van het kanaal O van de moderne Decca-radioplaatsbepalingsappara-

tuur, welke bij de Deltawerken in gebruik is. Dankzij de vriendelijke toestemming van de heer R. H. J. Morra, konden wij spoedig een ontvanger monteren, waardoor het mogelijk was geworden op elk moment de positie van het schip tot op enkele meters nauwkeurig te bepalen. Hierdoor was het pas mogelijk de vindplaats en de uitgestrektheid daarvan exact vast te leggen³²).

Plaatsbepaling, kartering

Een van de belangrijkste doelstellingen van een opgraving is het in kaart brengen van hetgeen gevonden wordt: de vondsten en de grondsporen. Wij beschouwen onze „opvissing” in principe als een opgraving, zij het op een wat ongebruikelijke plaats en met wat ongebruikelijke middelen. Een exacte plaatsbepaling is van belang voor toekomstig onderzoek, zowel door ons zelf in de komende jaren, als

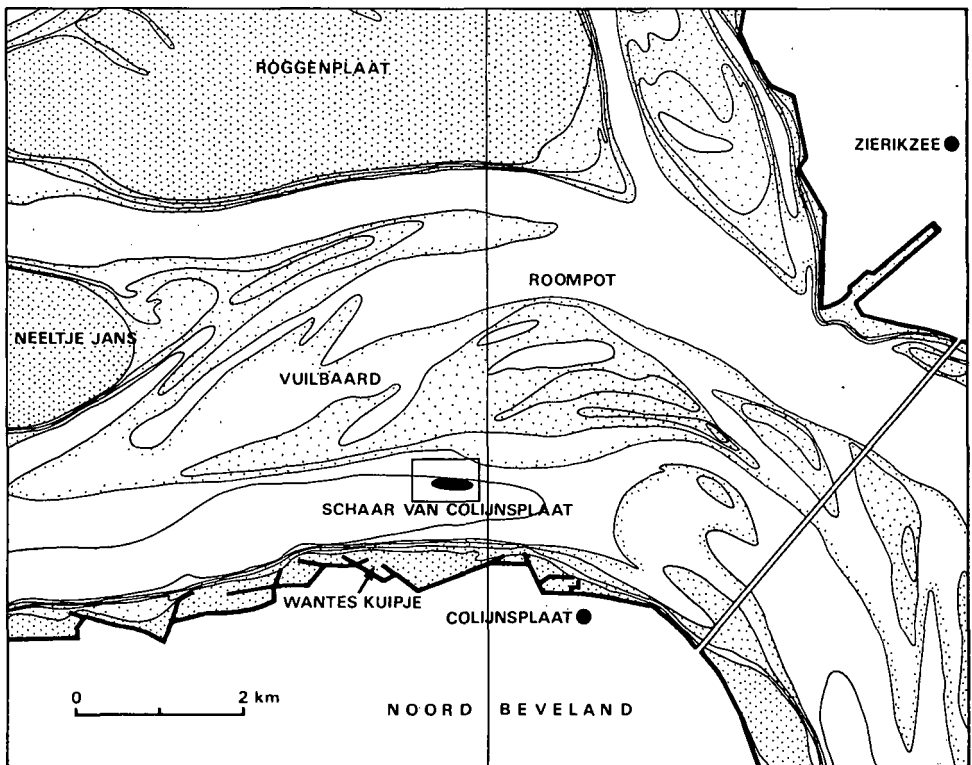

fig. 12. De ligging van de vindplaats. Het kader komt overeen met het gebied van fig. 13.

³²⁾ Voor de werking van de „Decca” zie: Het deccasysteem voor radioplaatsbepaling in het Deltagebied, Driemaandelijks Bericht Deltawerken nr. 7, feb. 1959, p. 5-10.

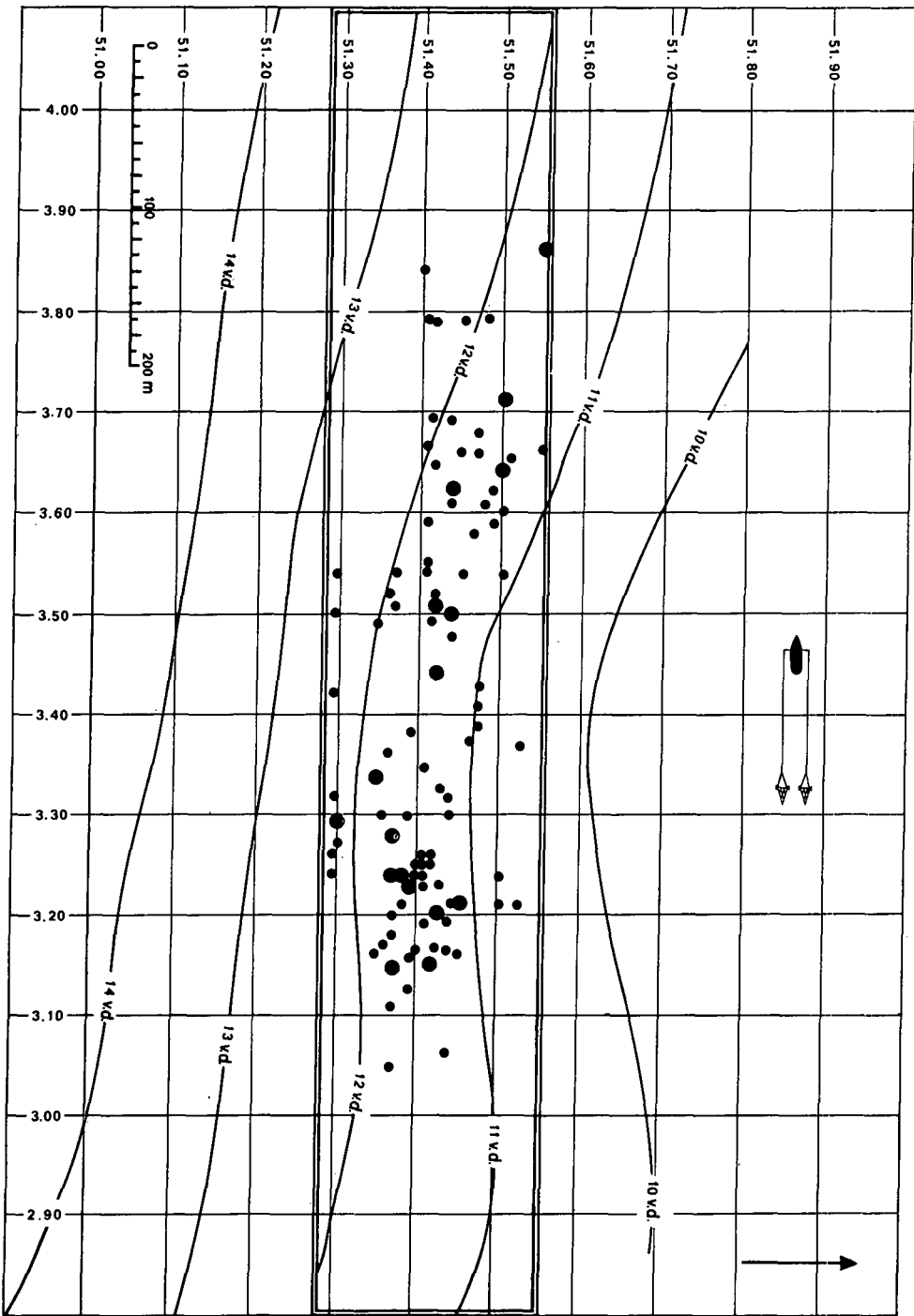

fig. 13. Omvang van de vindplaats, aangegeven door de berekende positie van obstakels, geregistreerd door middel van „snokken” tijdens het vissen. Een grote stip heeft betrekking op meer dan één waarneming voor hetzelfde punt. Het kader omraamt het gebied dat systematisch is afgevist. Daarbuiten is het onderzoek veel minder intensief geweest. Waarnemingen 1970.

Door de recente, veel nauwkeuriger dieptemetingen is het patroon van de dieptelijnen niet juist gebleken (zie het naschrift).

mogelijk door anderen in een veel verder verwijderde toekomst. Een meer gedetailleerd kaartbeeld van de ligging der stenen is noodzakelijk voor een juiste voorstelling van de vondstomstandigheden, de wijze waarop de stenen onder water liggen en hoe zij daar terecht zijn gekomen.

Een uitvoerbare en betaalbare methode van kartering bestond in de registratie van de positie van het schip, telkens wanneer één van de netten achter een obstakel bleef hangen, hetgeen aan boord duidelijk als een schok („snok”) werd gevoeld. In totaal is in 1970 gedurende 11 waarnemingsdagen bij 116 schokken de positie van het schip geregistreerd. Na correctie voor de afstand net-schip, ca 80 m en in richting afhankelijk van de vaarrichting, konden zo 116 obstakels in kaart worden gebracht, voldoende voor een betrouwbaar beeld van de verspreiding daarvan (*fig. 13*)³³). Het lijkt wel waarschijnlijk dat deze obstakels inderdaad de resten van de Nehalenniatempel zijn. Buiten het intensief afgevisste gebied ontbraken immers zowel schokken als vondsten. Een enkele maal was een schok duidelijk te correleren met de vangst van een altaar. Vaak echter kwamen de netten na één of meer schokken leeg boven water, terwijl anderzijds de vangst van een of meer altaren dikwijls zonder schokken gepaard ging. Het is onze indruk, dat de schokken vooral betrekking hebben op stevig in de grond verankerde tempelresten.

Wij moeten voorts nog vermelden, dat iedere waarneming een zekere fout bezit, het gevolg van factoren als traagheid en onnauwkeurigheid van de Decca-aflezing, wisselende lengte der sleepkabels, de sleepbreedte (18 m) en geringe koerscorrecties. Deze fout bedraagt maximaal ca 10 m in iedere richting.

Door de bijzonder gunstige ligging van het Decca-patroon ter plaatse, was het mogelijk de vindplaats op eenvoudige wijze systematisch af te zoeken. De beide bundels Decca-lijnen kruisen elkaar namelijk vrijwel loodrecht, waarbij bovendien één bundel ongeveer evenwijdig aan de dieptelijnen verloopt. In verband met de bodemgesteldheid is het uitsluitend mogelijk om evenwijdig aan de dieptelijnen te vissen. Daartoe werd dan telkens één van de Decca-lijnen uitgekozen. De vindplaats is op deze wijze over een breedte van 140 m intensief en systematisch „uitgekamd”. In totaal zijn in 1970 ca 300, in 1971 216 trekken gedaan, waarvan resp. 170 en 203 met behulp van de Decca-apparatuur. Eén trek heeft in het algemeen een lengte van ongeveer 800 m. Soms echter tweemaal zoveel, als er heen en weer wordt gesleept. De totale afgelegde sleepafstand bedraagt zo ca 500 km!

Vondstomstandigheden

De puntenkaart (*fig. 13, zie ook fig. 12*) toont ons, dat de Romeinse tempelresten en altaren zich globaal bevinden in een strook van 120 x 600 m, gelegen tussen de

---

³³) In 1971 werden 65 schokken geregistreerd gedurende 13 waarnemingsdagen.

dieptelijnen van 11 vadem (20 m) en 12½ vadem (23 m), een lange strook op de noordhelling van de „Schaar van Colijnsplaat”.

Onze waarnemingen tijdens het vissen leerden dat lager op de helling, beneden 12 vd, grote aantallen schijfvormige, kleiige concreties liggen, met een gewicht tot ca 500 kg. Eveneens beneden deze diepte bevinden zich vrij veel fossiele beenderen, afkomstig van dieren uit de laatste ijstijd (Weichselien), met name mammoet, opmerkelijk veel wolharige neushoorn, steppewisent, wild paard, reuzenhert en rendier. Enkele botten behoren tot de bekende fauna van de „zwarte botten” en stammen uit het oud-pleistoceen (Tiglien). Het betreft daarbij met name *Elephas meridionalis*³⁴). Behalve de vermelde stenen en beenderen werden van deze diepte beneden 12 vd. nog wel enkele kleine altaarfragmenten opgevist en ook opvallend veel dakpannen. Deze zullen van het hoger gelegen deel van de helling naar beneden zijn gerold of gespoeld, wat vooral voor de dakpannen zeer goed valt te begrijpen. Bij een groot aantal kalkstenen altaren valt duidelijk waar te nemen, dat zij voor een deel ingebed hebben gelegen in een zwarte klei. Zelfs nadat deze altaren grondig zijn schoongemaakt is de verkleuring van de steen nog duidelijk zichtbaar. De klei heeft deze stenen goed beschermd tegen het zeewater en tegen aantasting door zeedieren, waardoor dit de best geconserveerde altaren zijn. Van de klei zijn enkele monsters genomen voor pollenanalyse, om te bepalen of wij te maken hebben met een oud-holocene klei, die na de Romeinse tijd is blootgespoeld, of met de vulling van een post-Romeinse rivierarm³⁵).

Boven de dieptelijne van 20 m, dus ten noorden van het vondstengebied, geraken we in het jonge zeezand, in een zeer losse pakking en in voortdurende beweging. Het is de zuidflank van de „Vuilbaard”, een van de uitgestrekte zandplaten in de Oosterschelde.

De hierboven beschreven waarnemingen maken duidelijk, dat er onder het jonge zeezand een aantal horizontale lagen dagzomen in de noordhelling van de Schaar van Colijnsplaat. De opeenvolging daarvan is als volgt:

- 20 tot —22 m — (humeuze) klei, waarin en waarop de resten van het Nehalennia-heiligdom
- 22 tot —23 m — niveau met faunaresten (Weichselien)
- beneden —23 m — kleiige concreties en Tiglien-fauna.

Noordwaarts van de dagzomen zijn deze lagen bedekt door een pakket zeezand, dat in die richting steeds dikker wordt. Eensdeels is door deze geologische situatie de

³⁴) Determinatie drs. G. J. Kortenbout van der Sluijs, die wij daarvoor hier gaarne willen bedanken.

³⁵) Wij achten een oud-holocene ouderdom het meest waarschijnlijk en zijn daarvan dan ook uitgegaan bij de constructie van fig. 14.

fig. 14.

*Zijkant van een groot altaar, met
sterke eenzijdige verwerking.*

smalle en langgerekte vorm van het vondstgebied verklaarbaar, anderzijds mogen wij de conclusie trekken, dat slechts een deel van het materiaal is blootgespoeld en dat een ander deel hoogstwaarschijnlijk voor ons momenteel onbereikbaar onder het zand van de Vuilbaard ligt verborgen. Deze conclusie is voor de planning van het onderzoek in de toekomst van het grootste belang.

Datering van de afzettingen

Ter vergelijking met de profielopbouw op de vindplaats staan slechts enkele gegevens tot onze beschikking³⁶). Bij een boring in de Oosterschelde, 3 km ten noorden van de vindplaats werd het volgende profiel vastgesteld:

0 tot —21.20 NAP	—	jong zeezand
—21.20 tot —21.90 m	—	humeuze klei
—21.90 tot —29.50 m	—	zand
—29.50 tot —30.70 m	—	klei (Tiglien)

(einde boring)

Het gedetailleerde profiel, dat vervaardigd is voor de bouw van de Zeelandbrug, ongeveer 4 km ten oosten van de vindplaats kunnen we, wat betreft het zuidelijke deel als volgt samen vatten:

0/—27 tot —16/—29 m NAP	—	jong zeezand	(5—30 m dikte)
—16/—29 tot —27/—44	—	Weichselien	(0—16 m)
—26/—43 tot —29/—47	—	Eemien	(0—7 m)
—27/—47 en dieper	—	Tiglien	(7—8 m)

Het is voorts bekend, dat juist in het Tiglien in Zeeland veelvuldig concreties voorkomen. De diepste afzetting op de vindplaats kunnen wij dus zonder bezwaar als Tiglien dateren. Deze laag ligt daar dan opmerkelijk hoog, waardoor te verklaren is, dat hij vrij gespoeld is. Het Eemien-Weichselien wordt gepresenteerd door het niveau met fossiele beenderen. De humeuze klei lijkt slechts plaatselijk voor te komen. Het profiel in het deltanummer van „Geologie en Mijnbouw”, laat zien, dat het mogelijk een oud-holocene klei betreft. Pollenanalyse van enkele kleimonsters zal hierover uitkomst moeten geven. Verdere informatie hopen wij te krijgen uit enkele boringen op de vindplaats zelf³⁷).

³⁶) Wij danken drs. F. F. F. E. van Rummelen voor zijn gegevens, die hij ons ter beschikking stelde.

³⁷) Zie het naschrift.

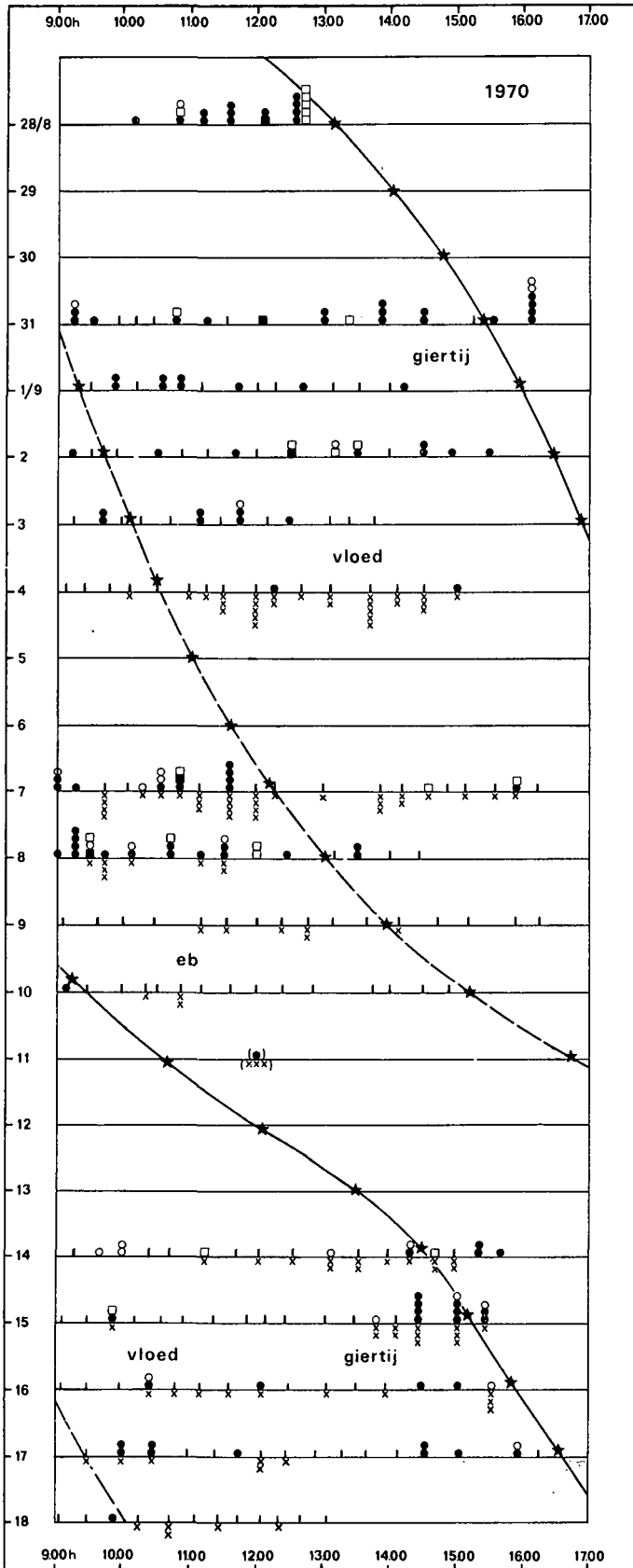
Bedekking met jong zeezand

De resultaten van het vissen waren op de verschillende dagen zeer uiteenlopend. De oorzaak hiervan is in de eerste plaats, zo niet uitsluitend, het al of niet overdekt zijn van de vindplaats met een laag jong zeezand, dat afkomstig zal zijn van het hoger gelegen deel van de helling van de Vuilbaard, waar het in een voortdurende beweging moet zijn. Zowel uit het gedrag als uit de inhoud van de netten bleek de aanwezigheid van dit zand, als er geen tempelresten werden opgehaald. De duikers van de Genie troffen in het gebied uitsluitend „sterk vloeiend” zeezand aan en stroomribbels met een onderlinge afstand van enkele meters.

Er is een groot aantal factoren, waardoor de zandbeweging wordt bepaald. Wij noemen de branding op de Vuilbaard, waardoor veel zand wordt losgeslagen. Voorts een eventuele hellingafwaarts gerichte onderstroom, waardoor een zandtransport naar de vindplaats kan optreden. Een derde, zeer belangrijke factor is de sterkte van de getijde-stromingen, die verantwoordelijk zijn voor de afvoer van het zand. Bij giertij („springvloed”) is de stroomsterkte, vooral van de ebstroom, aanzienlijk groter dan bij doortij. Bovendien is dan de kentering veel abrupter en de periode met krachtige stroom (en dus sterk zandtransport) langer. De windsterkte en de windrichting zijn tenslotte van groot belang. De branding is vooral sterk bij wind uit zuidelijke richting, met name bij ZW-wind, waarbij de golfslag het sterkst is. Bij deze zuidelijke wind zal tevens de hellingafwaarts gerichte onderstroom optreden, door opstuwing van het water tegen de Vuilbaard. Windrichting en windsterkte beïnvloeden het getijverschil en daardoor de sterkte van de getijstroom. Optimale omstandigheden worden gevormd door het samengaan van giertij met een niet te sterke wind uit het oosten of noordoosten. Vooral in de laatste uren van de eb staat er dan een zeer krachtige, strakke stroom, waardoor in korte tijd (in de orde van 15-30 minuten) een overdekkend zandpakket kan worden opgenomen en afgevoerd. De zandaanvoer vanaf het hoger gelegen deel van de helling is dan minimaal door de zwakke branding en het ontbreken van opstuwing van het water. Zeer ongunstig daarentegen is een ZW-storm tijdens doortij.

Verloop van de vangst

Het voorgaande berust in de eerste plaats op de bevindingen, die tijdens het vissen werden gedaan, en op de ideeën, die zich daaruit hebben ontwikkeld. Vooral de grote ervaring van schipper Bout was hierbij van grote waarde. Uit het gedrag van de sleepnetten, vooral de verschillen in weerstand die zij ondervonden tijdens het slepen, kon hij meestal nauwkeurige conclusies trekken over de bodemgesteldheid ter plaatse. Zijn gevolgtrekkingen werden vaak bevestigd door de inhoud der netten (of het ontbreken daarvan!), als deze waren opgehaald.

De grafiek (*fig. 15*), waarin een aantal essentiële gegevens en waarnemingen bijeen zijn gebracht vormt hiervan enerzijds een illustratie, anderzijds kan het verloop van de „vangst” uitgaande van boven beschreven samenvatting worden verklaard en begrepen. Wij willen de grafiek niet in detail bespreken, maar slechts de aandacht op de belangrijkste punten vestigen.

De eerste week (bij giertij) was de vangst gunstig en regelmatig. Wij zien echter een afname van de vondsten door het winderige weer en de zwakkere stroming, wegens het geringer worden van het getijdeverschil. In het begin van de tweede week spoelde het terrein slechts bij eb schoon en wordt dan bij laagwater met een dunne laag zand bedekt. De vloedstroom is niet krachtig genoeg om dit zand weer op te nemen. Funest voor de vangst was een zuidwester storm in de nacht van dinsdag op woensdag. Wij moesten wachten tot de harde stroming tijdens het giertij van de volgende week ('t sterkst vlak vóór hoogwater en laagwater) om opnieuw resultaat te boeken. Het zand was dan vrij abrupt verdwenen. Het dek zal niet erg dik zijn geweest, gezien de incidentele vondsten op andere tijdstippen.

Duiken

Wij staan gesteld voor de taak, alle resten van het Nehalennia-heiligdom boven water te halen, voor zover dit uitvoerbaar is. Het vissen is een betrekkelijk passieve methode: het verzamelen wat voor het oprapen ligt. Op deze wijze zal er nooit zekerheid verkregen kunnen worden of er inderdaad geen materiaal meer over het hoofd is gezien. Een deel van de stenen kan in de klei zijn gezakt, of zo stevig daarin verankerd zijn, dat opvissen niet mogelijk is. Juist voor deze stukken is onze hoop gevestigd op de duikers.

fig. 15. Schema, waarin de belangrijkste vondst-waarnemingen van de campagne 1970 bijeen zijn gebracht. Voor commentaar zie de tekst. Het aantal schokken is iets groter dan dat in fig. 13 is aangegeven. Van enkele waarnemingen is namelijk de positie niet nauwkeurig geregistreerd.

— —	trekken
■	beeld (fragment)
●	altaar (fragment)
□	tufsteen
○	metselwerk
x	schok
—★—	hoogwater
—★—	laagwater

fig. 16. Een duiker van de Genie gaat te water.

fig. 16. Een duiker van de Genie gaat te water.

Wij hebben de medewerking gekregen van de Genie. De duikploeg van de Pontonniers- en Torpedistenschool te Empel, onder leiding van de majoor J. J. de Roo en de luitenant W. C. J. Goemaat hoopt het gebied systematisch af te zoeken. Reeds twee maal is er in het najaar van 1970 een duiker onder water geweest (*fig 16*). De omstandigheden waren toen echter ongunstig: er was sprake van een bedekking met zeezand. Bovendien bleek toen wel, dat het punt voor het duiken bijzonder ongeschikt is. De stroming is zo sterk, dat er slechts tijdens de kentering en niet langer dan een uur kan worden gedoken. In deze tijd kan er een gebied binnen een cirkel met een diameter van maximaal 30 m systematisch afgezocht worden. Dit moet geheel op de tast gebeuren, want het zicht is praktisch nihil. Het ironische is wel, dat in de tijd van de beste vondstomstandigheden, duiken onmogelijk is. Het ziet er naar uit, dat bij het onderzoek door duikers voorlopig nog weinig resultaten geboekt zullen worden.

Slotbeschouwingen

*Colijnsplaat in Romeins Zeeland*³⁸⁾

Het kaartbeeld van Zeeland in de Romeinse tijd en de situatie van het heiligdom bij Colijnsplaat zijn niet anders dan slechts schetsmatig aan te geven. Zeeland was een groot veengebied, van de zee gescheiden door een hechte reeks strandwallen, die slechts op enkele punten onderbroken was. Het gebied vormde landschappelijk de voortzetting van het grote Hollandse veengebied, dat wèl bewaard is gebleven³⁹⁾. Zeeland is echter na de Romeinse tijd grotendeels aan de zee ten offer gevallen en in het huidige kaartbeeld valt nauwelijks meer iets van de Romeinse topografie te herkennen. Het huidige Zeeland wordt gevormd door de bedijkte op- en aanwassen, die tenslotte tot de bekende eilanden zijn aaneengegroeid.

De Schelde had zijn loop door het Zeeuwse veengebied, naar een monding ten noorden van Domburg. Over het juiste tracé van deze Schelde bestaat nog verschil van

---

³⁸⁾ Voor de archeologie van Zeeland in het algemeen zie:

J. A. Trimpe Burger, Beknopt overzicht van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Deltagebied, Ber. R.O.B. 10-11, 1960-1961, p. 195-209.

J. A. Trimpe Burger, Het oudheidkundig bodemonderzoek in Zeeland, Zeeuws Tijdschrift 8, 1958, p. 68-78 en 117-128.

³⁹⁾ Zie: L. J. Pons e.a., Evolution of the Netherlands coastal area during the holocene, Verh. Kon. Ned. Geol. en Mijnb. Genootsch., 1963 (Geol. Serie Part 2), p. 197-207, spec. enclosure 8.

Voor de bodemgesteldheid van Zeeland in het algemeen:

P. van der Sluijs, G. G. L. Steur en I. Ovaa, De bodem van Zeeland, Wageningen, 1965.

J. D. de Jong, B. P. Hageman en F. F. F. E. van Rummelen, De holocene afzettingen in het Deltagebied, Geologie en Mijnbouw 39, 1960, p. 654-660.

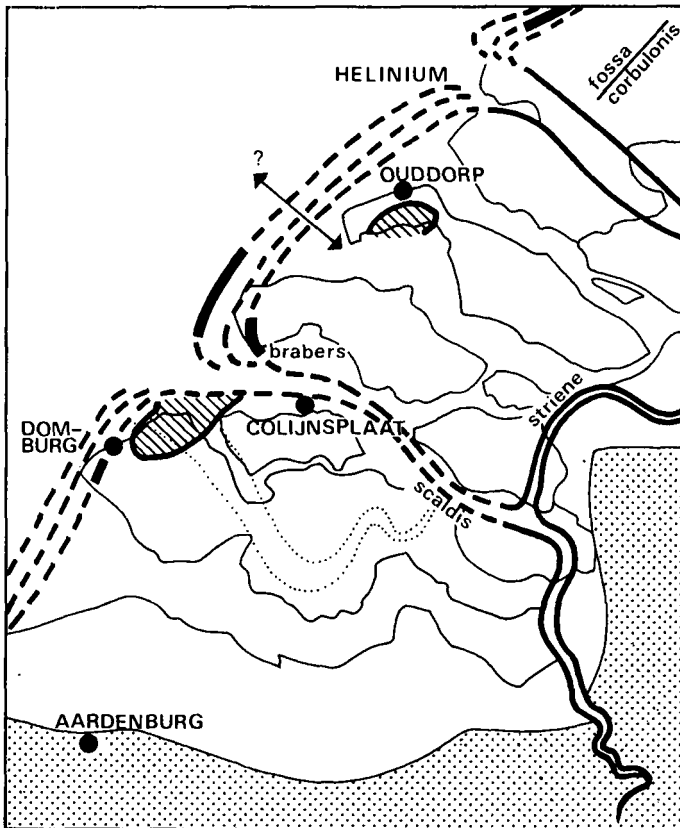

fig. 17. Schets van Zeeland in de Romeinse tijd.

mening. De bekende reconstructie van de Scheldeloop, slingerend door Zuid-Beveland en Walcheren⁴⁰⁾, lijkt door de kartering van de Geologische Dienst te zijn achterhaald. Een ligging ter plaatse van de huidige Oosterschelde lijkt momenteel het meest waarschijnlijk⁴¹⁾. Het moet een betrekkelijk rustige, vrij smalle rivier zijn geweest, niet te vergelijken met de huidige wijde zeearmen. Door middel van vertakkingen, zoals mogelijk de uit latere tijd bekende Striene in westelijk Noord-Brabant, was het gebied verder in stukken gedeeld. Er bestonden dus één of meer waterverbindingen met het stroomstelsel van Rijn en Maas waarvan de gemeenschappelijke monding, het Helinium, ter plaatse van het huidige Europoort was gelegen.

⁴⁰⁾ G. G. L. Steur en I. Ovaa, Afzettingen uit de Pre-Romeinse transgressieperiode en hun verband met de loop van de Schelde in Midden-Zeeland, *Geologie en Mijnbouw* 39, 1960, p. 671-678.

⁴¹⁾ Pers. inf. F. F. F. E. van Rummelen.

Behalve een groot aantal kleine nederzettingen van inheems karakter⁴²⁾ verdienen drie vindplaatsen speciale vermelding. Ten eerste de belangrijke nederzetting te Aardenburg op de grens van de hoge zandgronden. Ten tweede het Nehalennia-heiligdom en de nederzetting te Domburg, gelegen op één van de binnenste strandwallen, mogelijk aan een lagune welke gelegenheid tot ankeren bood en in de onmiddellijke nabijheid van de Scheldemonding. Ten derde een handelsnederzetting bij „de Oude Wereld” op Goeree, waarschijnlijk in een identieke situatie.

Het Nehalennia-heiligdom van Colijnsplaat vormt het vierde belangrijke Romeinse centrum. Het heeft gelegen aan de handelsroute van Keulen naar Engeland, welke blijkbaar zo veel mogelijk via binnenwater liep en van de kortste oversteekroute over de Noordzee gebruik maakte. Kan de tempel op het punt hebben gestaan waar de handelaars na de tocht over de rivier en smalle veenkreken eindelijk de Schelde bereikten? Wij achten dat wel waarschijnlijk. De bewijzen daarvoor zijn echter reeds lang geleden door de zee vernietigd. Verschillende overwegingen, zoals de bodemgesteldheid en de vondsten aan de kust van Noord-Beveland⁴³⁾ en de ruimte welke voor de te reconstrueren Schelde beschikbaar is, maken een ligging op de linker oever van de Schelde het meest waarschijnlijk. De zeevaarders ankerden en fourageerden daar nog in het beschutte binnenwater, brachten een offer aan de schutsvrouw Nehalennia en vertrokken dan voor de gevaarvolle overtocht naar Brittannië.

De ondergang van het heiligdom

Uit de omstandigheden, waaronder de stenen zijn aangetroffen, valt niets te zeggen over de landschappelijke situatie, waarin het heiligdom zich bevond. Het omgekeerde is het geval: uit hetgeen wij uit andere bronnen daarover weten, dienen wij de vondstsituatie te verklaren.

De vondsten zelf (tufsteen, metselwerk, dakpannen, altaren, aardewerk) tonen het bestaan van een tempel met een bijbehorende nederzetting voldoende aan. De inscripties en enkele bijzondere vondsten wijzen erop, dat de tempel aan of in de

---

⁴²⁾ Zie P. J. van der Feen, *Geschiedenis van de bewoning van Walcheren tot 1250*, in: J. Bennema en K. van der Meer, *de Bodemkartering van Walcheren*, Versl. van Landb. Ond. nr. 58.4, 's-Gravenhage, 1952.

W. C. Braat, *Brabers een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd op Schouwen*, Oudh. Meded. R. M. v. O. 38, 1957, p. 84-90.

J. van den Berg, *Onderzoek naar afzettingen van de Duinkerken I-transgressie op Walcheren in mogelijke samenhang met een vroegere Schelde-loop*, Westerheem 19, 1970, p. 288-294.

⁴³⁾ Met name de Romeinse bewoning op het veen aan de noordkust van Noord-Beveland nabij Kats en de Romeinse vondsten bij 't Wantes Kuipje (fig. 12). Lit. Trimpe Burger, als noot 1.

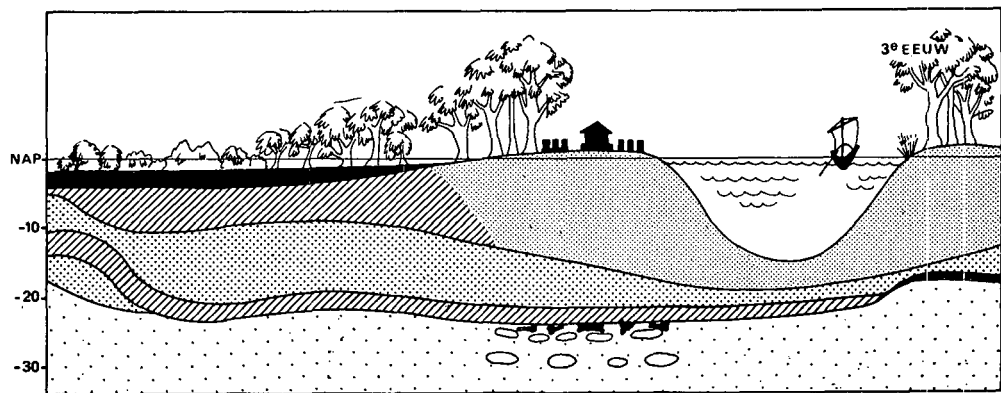
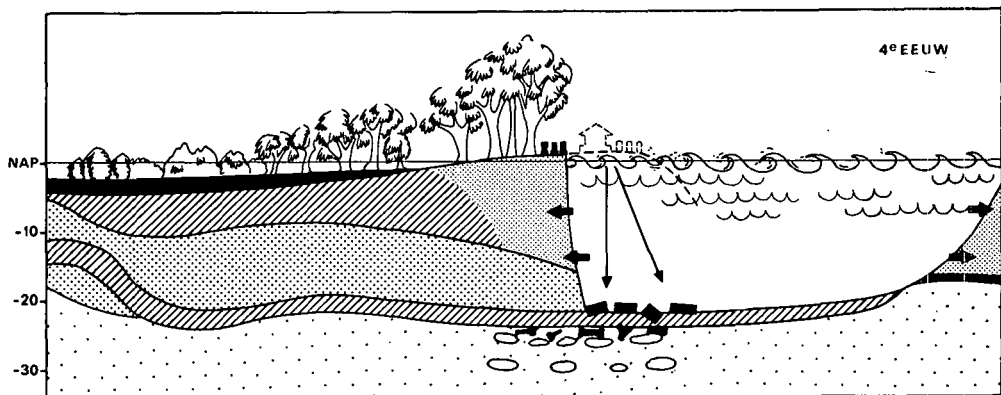
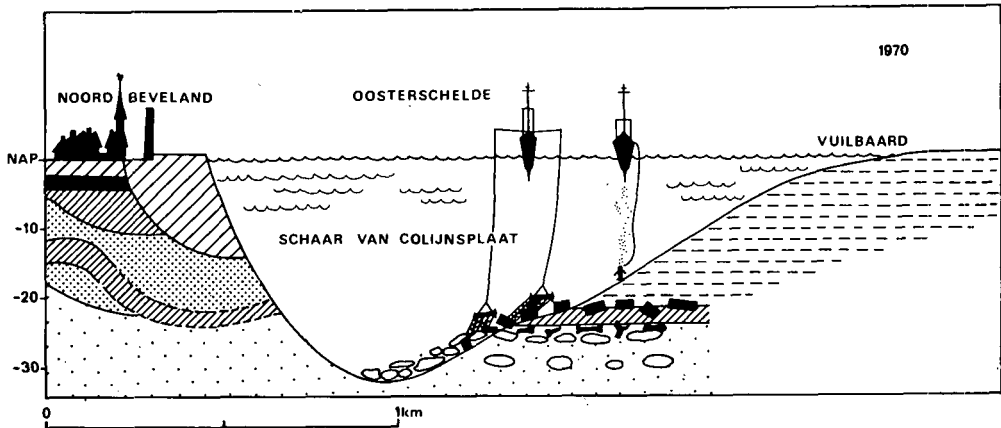
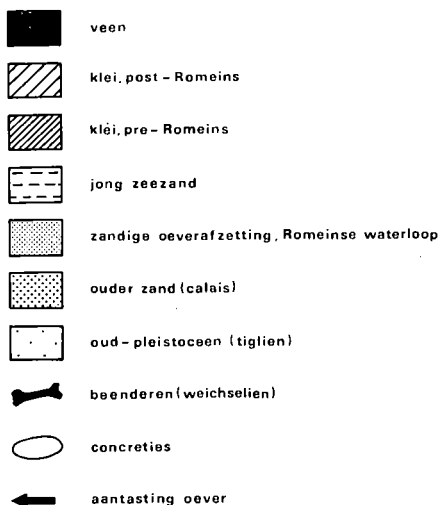

fig. 18. Drie opeenvolgende stadia in de geschiedenis van de Nehalennia-tempel van Colijnsplaat, naar ons huidige inzicht.

nabijheid van een belangrijke (of de belangrijkste) vaarroute van het Rijngebied naar Engeland was gelegen, dat er sprake was van bouwactiviteit na 190 A.D. en van verering van de godin in het begin van de 3e eeuw. De tempel moet spoedig daarna ten onder zijn gegaan. Het belangrijkste argument daarvoor is wel de bijzonder goede conditie, waarin de stenen, onder gunstige omstandigheden, bewaard zijn gebleven. Zij hebben slechts korte tijd blootgestaan aan verwerking, die in de zilte zeelucht met name op kalksteen zeer sterk is. Voorts lijken de stenen niet opzettelijk te zijn beschadigd, hetgeen bij een voortbestaan tot de tijd van de eerste kerstening waarschijnlijk het geval zou zijn geweest. Alle beschadiging kan verklaard worden door een natuurlijke ondergang van het tempelcomplex.

Voor een dergelijke natuurlijke ondergang in het einde van de derde of in de vierde eeuw na Chr. zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste breekt de bewoning (tenminste de import van Romeins aardewerk) af omstreeks 270 na Chr. Wij mogen wel aannemen, dat ook het Romeinse gezag in deze streek dan sterk is afgenomen of geheel ten einde is gekomen. Het is echter mogelijk, dat de belangrijke handelsroute nog enige tijd in gebruik is gebleven en dat het heiligdom nog een tijd is beheerd.

De tweede factor is de verandering van de levensomstandigheden. De Romeinse tijd was een periode, waarin er sprake is van een gesloten kustlijn en een geringe invloed van de zee in het achterland. Na de Romeinse tijd vangt er echter een periode aan, waarin met name achter de zeegaten (de riviermondingen) het landschap wordt aangetast. Niet alleen in Zeeland, maar ook achter de brede Rijn/Maasmonding ter plaatse van het huidige Europoort, werden tot diep in het veengebied

Legenda fig. 18.

uigebreide kreeksystemen geërodeerd. Hoewel de omvang van deze „transgressie-fase Duinkerke II” door weinig zorgvuldige dateringen wel eens wordt overschat, behoeven we aan het bestaan daarvan toch niet te twijfelen. De oorzaak van het optreden van deze verandering moeten wij in de eerste plaats zoeken in een klimaatsverandering. Er moet sprake zijn geweest van een hogere frequentie van westelijke en zuidwestelijke winden, waardoor er zowel een verhoging van de neerslag optrad, als ook een toename van het aantal stormvloeden. Daar verhoogde neerslag een vergroting van de waterlast der rivieren betekent, mogen we stellen, dat deze beide veranderingen tezamen voor een transgressie verantwoordelijk gesteld kunnen worden⁴⁴).

Het is duidelijk, dat het Nehalennia-heiligdom, gebouwd aan de oever van een belangrijke vaarroute en nabij de monding van de Schelde, tijdens een transgressiefase bijzonder kwetsbaar was. Zeker indien het beheer van het heiligdom was opgeheven of sterk in omvang was beperkt, zoals wij voor de periode na de derde eeuw moeten aannemen, behoeft het ons niet te verbazen, dat het tempelcomplex, door voortdurende erosie van de oever van de waterloop, waaraan het was gebouwd, tenslotte in de golven is verwenen.

Voor een deel zijn de stenen terecht gekomen in een humeuze klei. Wij hopen nog te kunnen bepalen of het hier een blootgespoelde oud-holocene klei betreft (wat wij vermoeden) of een afzetting, die stamt uit het begin van de verlandingsfase van de post-Romeinse stroom. Wel is het duidelijk, dat de meeste stenen in één etappe zijn verplaatst en niet in meerdere erosiefasen na elkaar in hun huidige ligging zijn geraakt. Veel stenen zijn namelijk aan één zijde sterk aangetast en aan de andere zijde juist bijzonder gaaf gebleven, hetgeen er op wijst dat zij niet herhaaldelijk zijn verrold (*fig. 14*). In enkele gevallen bleken juist de gladde, onaantaste zijden van de stenen met zeepokken e.d. begroeid. Het betreft o.i. dan stukken, die recent zijn vrijgespoeld en daarbij zijn gekanteld. Enkele andere stukken vallen op, doordat de voorzijde sterk is verweerd, maar juist de aedricula met de beeltenis van de godin betrekkelijk gaaf bewaard is gebleven. Voor die stukken moeten wij aannemen, dat zij met deze zijde naar boven hebben gelegen en dat er spoedig in de nis een beschermend laagje is afgezet.

Plannen voor de toekomst

Voor de toekomst staan er in elk geval regelmatig terugkerende vis-campagnes op het programma. Wij mogen niet nalaten materiaal dat bloot gespoeld is te verzamelen voor het onbereikbaar wordt, bijvoorbeeld doordat het langs de helling

---

⁴⁴) Zie voor het transgressieverschijnsel in Nederland:

B. P. Hageman, The western part of the Netherlands during the Holocene, *Geologie en Mijnbouw* 48, 1969, p. 373-388 en lit., noot 7.

naar grotere diepte wordt verplaatst. Het betekent niet veel meer dan het regelmatig verzamelen van de „oppervlaktevondsten”.

In 1978 zal de Oosterschelde door een dam zijn afgesloten. Alle stroming zal dan weg vallen en het is zeer waarschijnlijk dat de vindplaats dan spoedig onder van bovenaf aangevoerd zeezand zal verdwijnen. Het ontbreken van stroom schept echter de mogelijkheid van een geheel nieuwe aanpak. Door een zuiger kan het overdekkende zand en het zand in de omgeving (wij denken vooral aan het terrein ten noorden van de vindplaats) worden weggezogen, zonder gevaar voor hernieuwde bedekking. Voor het verzamelen van bloot gekomen vondsten komt dan het vissen niet meer in de eerste plaats in aanmerking. Wij denken dat dan pas de grote kans voor de duikers is aangebroken, die ongehinderd door stroming het terrein rustig en systematisch kunnen afzoeken. De kans op beschadiging maakt vissen dan niet meer verantwoord.

Een laatste fase van het onderzoek zou kunnen bestaan in het met beleid opbaggeren van de schoongezogen en ontruimde kleilaag, waarop en waarin de stenen liggen. Speciaal zullen wij dan moeten gaan letten op eventuele kleine vondsten, zoals met name munten, die nu letterlijk door de mazen van onze netten glippen. Ook bij het schoonzuigen zullen we het zand een zeef moeten laten passeren.

Voor het zover is, dienen we echter te overwegen of het zinvol is al het beschikbare materiaal op deze wijze en zo rigoreus te verzamelen. Wij kunnen ons zeer goed voorstellen dat over honderd jaar of nog later het nu nog onmogelijke wel kan worden verwezenlijkt: dat er rond de vindplaats een ringdijk kan worden aangelegd en dat er met behulp van sterke bemaling een „normale opgraving” kan worden uitgevoerd op 22 m beneden NAP. Dan zou het jammer zijn als wij het hele terrein reeds hadden verstoord.

Naschrift 1: eind april 1971

Na afsluiting van het manuscript heeft er te Colijnsplaat intensief onderzoek door de duikers plaatsgevonden. Bovendien is er een nauwkeurige dieptekartering uitgevoerd en zijn er een aantal boringen gedaan. Daar ons inzicht in de vondstsituatie hierdoor aanmerkelijk is vergroot en daar de nieuwe gegevens op een aantal punten correctie van onze tekst noodzakelijk maken, geven wij hier in het kort een samenvatting van de resultaten.

De duikers zijn in maart-april 1971 zesmaal op verschillende punten onder water gegaan. De oriëntering was voor hen bijzonder vereenvoudigd, doordat het Loodswezen te Vlissingen de plaats met twee boeien had gemarkeerd. Een woord van dank aan de heer Hijssse voor zijn vriendelijke toestemming is hier op zijn plaats. De duikers constateerden, dat er zich tussen de zandribbels depressies bevonden met een kleiige bodem. In de klei waren banken van concreties aanwezig. Het is duidelijke

lijk, dat dit de Tiglien-afzetting is. Tot hun teleurstelling mocht het de duikers helaas niet gelukken onder water een altaar te ontdekken.

Door de Geologische Dienst en Rijkswaterstaat is op 8 en 9 april een dieptekartering uitgevoerd met het echolood. Tevens zijn er zeven boringen gezet. Wij danken hier Dr. E. Oele en allen die daadwerkelijk bij deze werkzaamheden waren betrokken. Er blijkt ter plaatse een vlak kleiplateau voor te komen op ca. —25 m NAP, dat in de linker en rechter benedenhoek van de kaart fig. 13 door diepere geulen (tot —31 m) wordt aangetast. Ten noorden van de paarse Decca-lijn 51.50 rijst de helling (jong zeezand) van de Vuilbaard steil op. Wij achten het nu waarschijnlijker, dat de gekarteerde obstakels tenminste ten dele de bewuste concreties in de klei zijn, eerder dan uitsluitend resten van het heiligdom. Een eventueel aanwezige humeuze klei is bij het duik- en boor-onderzoek niet herkend. Mogelijk is slechts de Tiglien-klei plaatselijk humeus en liggen de altaren en de beenderen in één niveau: het oppervlak van deze klei.

De exacte dieptewaarnemingen leren, dat de vondsten in werkelijkheid op ca. —25 m diepte liggen en niet tussen —20 en —23 m. Oorzaak van onze fout is het feit, dat de dieptemetingen op de Tholen 6 t.o.v. de kiel van het schip bleken te zijn gedaan en niet t.o.v. het wateroppervlak of NAP.

N a s c h r i f t 2: 17 juli 1971

In juni hebben de duikers eindelijk succes gehad. Uit het westelijke deel van het „obstakelgebied”, dat zij systematisch van oost naar west hebben doorzocht, haalden ze behalve dakpannen drie altaren op. Een klein, zeer gaaf exemplaar, het bovendeel van het groot altaar, waarvan we reeds de onderhelft bezaten en een flink brokstuk. Wij zijn er nu wel van overtuigd, dat de obstakels de Tiglien-concreties zijn en dat de vindplaats zelf veel minder uitgestrekt is (of zich verder naar het westen uitstrekt?), dan we tot nu toe aannamen.

Nu de plaats exact is bepaald, lijkt duiken de beste methode: van de opgehaalde stenen is dan de plaats steeds exact bekend, bovendien kunnen duikers ook zeer diep in de klei gezonken stenen, de gaafste, bergen. Vanaf 15 augustus zullen de duikers gedurende een aantal weken proberen hun „productie” te verhogen.

Inmiddels heeft ook het Nehalennia-congres (17 en 18 juni in Middelburg) plaats gevonden. Van de talrijke kwesties die daarbij aan de orde zijn geweest willen wij er slechts twee noemen: het probleem van de Romeinse Scheldeloop, waarover het laatste woord nog lang niet is gezegd, en de ligging van het heiligdom, op de linker of op de rechter oever van de „Schelde”.